

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 5, October 2019

DOI Number: 10.9737/hist.2019.784

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 04.08.2019 Kabul Tarihi: 30.08.2019

Atf Künyesi: Uğur Serçe, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Azınlık Politikaları", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1687-1707.

Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Azınlık Politikaları

Minority Policies In the Period of Transition to Multi-Party System in Turkey

Öğr. Gör. Uğur Serçe

ORCID No: 0000-0002-0915-5661

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Öz:

Bu çalışma, Türkiye'de çok partili hayata geçiş döneminde azınlıkların durumunu ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Azınlıkların, çok partili hayata geçiş ile birlikte Tek Parti dönemine göre daha rahat koşullar içerisinde yaşamaya başladığı yaygın bir kanıdır; ancak döneme ilişkin Gayrimüslim cemaatlerin her birini ele alan kapsamlı bir çalışma mevcut olmadığından, bu düşünce belli başlı birkaç gelişme üzerinden savunulmaktadır. Bu çalışma, bu konudaki açığı bir nebze olsun ortadan kaldırarak, döneme ilişkin bundan sonra yapılacak değerlendirmelerin daha sağlam temeller üzerine oturtulabilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Dönem üzerinde yapılan incelemeden elde edilen bilgilere ve bunların Tek Parti dönemi ile yapılan karşılaştırmasına dayanılarak, azınlıkların çok partili dönemde resmi çevrelerin daha ılımlı politikalarına muhatap oldukları söylenebilir. Bunda, çok partili düzene geçiş ile birlikte yaşanan demokratikleşmenin azınlık politikalarına da yansımaları önemli bir nedendir. Gayrimüslimlere yönelik politikaların yumuşamasındaki bir diğer etken, azınlıkların önemli bir oy kaynağı teşkil etmesi olmuştur. Dikkat çeken bir durum da, azınlıklara yönelik politikaların şekillenmesinde devletlerarası ilişkilerin belirleyiciliğidir. Bu durumun etkisiyle, Yahudi ve Rum cemaati çok partili hayata geçiş döneminde siyasi çevrelerle ilişkilerini geliştirmeyi başarmış, Türkiye'nin tehdit olarak gördüğü SSCB'ye göç etme teşebbüsünde bulunan Ermenilere ise resmi makamlarca sürekli şüphe ile yaklaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çok Partili Hayata Geçiş, Azınlıklar, Tek Parti Dönemi, Demokratikleşme.

Abstract: This study has been prepared to reveal the condition of the minorities in the period of transition to multi-party system in Turkey. It is a common belief that minorities started living in more comfortable conditions with the transition to multi-party system; however, these thoughts are supported over just a few progressions since there are no detailed studies about the non-muslim communities of that time. This study removes the gap in this subject to an extent and aims to contribute to the setting of the evaluations that are going to be done about the period on a stronger basis. According to the information gathered from the analysis about that period and the comparison of those with the one-party system period, it can be concluded that minorities faced more moderate policies of the official circles during the multi-party period. An important reason for the change was the effect of the democratization on the minority policies, which was a result of the transition to multiparty system. Another factor of the moderation of the policies against non-muslims was the fact that the minorities were seen as a crucial source of votes. The relationships between the governments was also determinant for the policies against minorities. With the effect of this situation, The Jewish and the Greek communities achieved to develop their relations with political circles in the period of transition to multi-party system, and the Armenian people who attempted to immigrate to USSR were considered as a threat by Turkey and were approached with distrust by legal authorities.

Keywords: Transition to Multi-party System; Minorities; One-party Period; Democratization

HISTORY
STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

Volume 11
Issue 5
October
2019

Giriş

Türkiye’de çok partili hayata geçilmesi ile azınlık politikalarının Gayrimüslimler lehine olumlu bir yönde seyretmeye başladığı yaygın bir düşüncedir. Ancak bu yargı, söz konusu dönemin Gayrimüslim cemaatlerin¹ her biri açısından incelendiği kapsamlı araştırmalara değil, döneme ilişkin genel kanaatlere dayanmaktadır. Bu çalışma, çok partili yaşama geçiş sürecinde Ermeni, Yahudi ve Rum cemaatlerinin resmi çevrelerle ilişkilerini ve bu cemaatlerin kendi içlerinde yaşanan önemli gelişmeleri ele alarak bu konudaki eksikliği bir ölçüde giderme amacını taşımaktadır. Bunun için de öncelikle Tek Parti döneminde azınlıkların durumu ana hatlarıyla ortaya konulmakta, ardından çok partili dönemin ilk yıllarına geçilerek, söz konusu iki dönem arasında bir karşılaştırma yapma imkanı sağlanmaya çalışılmaktadır.

1. Tek Parti Döneminde Azınlıkların Sorunları

1.1. Siyasal Katılım / Vatandaşlık

Tek Parti döneminde azınlıkların önemli bir sorunu eşit vatandaşlık haklarından yararlanamamak olmuştur. Azınlıklara yönelik dikkat çekici politikalardan biri, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında seyahat ve ikametlerine yönelik olarak gerçekleştirilen düzenlemelerdir. 1924 yılında çıkarılan “Özel Seyahat Yasası”, bu konudaki çarpıcı örneklerden birini teşkil etmektedir. Yasaya göre Ermenilerin Karadeniz ile Ege Denizi arasındaki bölgede ikamet etmeleri yasaklanmış, Rumlara ise yalnızca İstanbul’a yerleşme izni verilmiştir. Yasa, ayrıca, İstanbul dışında hiçbir yerde Gayrimüslimlerin oranının bölgedeki Türk nüfusun %10’unu aşamayacağını kurala bağlamıştır.² 1920’li yılların sonlarından itibaren ise resmi makamlar Gayrimüslimlerin seyahatleri konusunda daha esnek bir tutum içerisine girmişler, ancak azınlıklar seyahat konusunda yine de diğer vatandaşlarla eşit haklara sahip olamamışlardır. Örneğin, 8 Mayıs 1929 tarihli bir kararname ile Gayrimüslimlerin Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında, sağlık nedenleri ile ya da zorunlu durumlarda Bursa, Tuzla, Yalova ve Çeşme gibi yerlere seyahat etmeleri serbest hale getirilmiş,³ azınlıkların seyahatleri yine belli bir zaman dilimi ile ve bölgeyle sınırlandırılmıştır. Keza 1932 yılına gelindiğinde yürürlüğe konulan ve Gayrimüslimlere 3 aydan fazla olmamak koşuluyla ülkenin her yerine seyahat etme hakkı getiren düzenleme⁴ de azınlıkların ülke içerisindeki seyahatlerini belli bir süre ile sınırlandırmıştır.

Tek Parti döneminde azınlıklar, genel olarak siyasi alanda da kendilerini ifade etme olanağını bulamamıştır. Azınlıkların siyasal katılımına imkan hazırlayan ilk gelişme, 1930 Belediye Seçimleri olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın İstanbul’da 13, İzmir’de 4 Gayrimüslimi aday gösterdiği bu seçimlerde, Cumhuriyet Halk Fırkası listelerinde hiçbir Gayrimüslim yer alamamıştır.⁵ CHF, aynı zamanda SCF’nin Gayrimüslimlerden aday göstermesini şiddetli bir biçimde eleştirmiştir.⁶ 1930 Belediye Seçimleri’nde SCF’yi

¹ Türkiye’de azınlık statüsü içerisine Lozan Antlaşması ile yalnızca Gayrimüslimler alınmıştır. Antlaşmada azınlık hakları tanınan gruplar “Gayrimüslimler” olarak belirlenmesine karşın Lozan yalnızca Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler için uygulanmış, örneğin Süryaniler Hıristiyan bir topluluk olmalarına karşın azınlık haklarından yararlanamamıştır. Bu nedenle çalışmamızda da azınlıklar olarak Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri inceleme konusu edilmektedir.

² Carl Midkiff Wheelless, *Turkey’s Policy Toward Her Minorities 1922-1952* (Georgetown Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Washington, DC 1957, s.144.

³ Elçin Macar, “Türkiye Rumları”, *Toplumsal Tarih*, S.172, Nisan 2008, s.87.

⁴ Soner Çağaptay, *Crafting the Turkish Nation: Kemalism and Turkish Nationalism in the 1930s* (Yale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2003, s.236

⁵ Rifat N. Bali, “Serbest Fırka’nın Azınlık Adayları”, *Tarih ve Toplum*, S.167, Kasım 1997, s.25.

⁶ Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Athens 1992, s.182. Örneğin CHF İstanbul milletvekili İhsan Paşa duruma olan

Gayrimüslim adaylar gösterdiği için yoğun bir biçimde eleştiren CHF, 1935 milletvekili seçimlerine gelindiğinde ise bağımsız adaylar arasında azınlıklara da yer verilmesini kararlaştırmıştır.⁷ Azınlık milletvekili adaylarının, seçim öncesi basına verdikleri demeçlerde azınlıkların temsilcisi olmadıklarını, amaçlarının “vatana hizmet etmek olduğunu” önemle vurguladıkları görülmüştür.⁸ Seçimlerin sonucunda Rum asıllı Nikola Taptas Ankara’dan, Ermeni asıllı Berç Keresteciyan Afyon’dan, Yahudi asıllı Abravaya Marmaralı Niğde’den, Rum asıllı İstamat Zihni [Özdamar] Eskişehir’den bağımsız milletvekili seçilmişlerdir.⁹ Seçilen bu isimler, vaat etmiş oldukları gibi, azınlıkların sorunlarını Meclis’e taşımaktan uzak durmuş; hatta İstamat Zihni Özdamar’ın, Türkleştirme konusunda bir rapor hazırlayarak, Gayrimüslimlerin "azınlık" olarak kabul edilmemesi gerektiğini savunduğu, Gayrimüslim ailelerden gelen çocukların Türk okullarında okumasını ve Türkçe konuşmasını istediklerini ifade ettiği görülmüştür.¹⁰

Azınlıklar, Tek Parti dönemi boyunca ordu içerisinde de farklı bir muamele ile karşılaşmışlardır. Askere çağırılan Gayrimüslimlere silah verilmemiş, ordu içerisinde yetkili bir konuma gelmelerine olanak tanınmamıştır.¹¹ 1930’larda askeri okullara başvurularla ilgili ilanlarda, aranan şartlar arasında “Türk ırkıdan” ya da “Türk soyundan” olmanın da belirtilmesi,¹² azınlıklar için yurttaşlığın eşit haklardan yararlanmayı beraberinde getirmediğinin, ayrıca ulusal güvenliğin teminatı olarak görülen ordu içinde etkili bir konumda yer almalarına sıcak bakılmadığının bir göstergesi olma anlamı taşımıştır. Bu tür uygulamalar, özellikle II. Dünya Savaşı döneminde daha da görünür hale gelmiştir. II. Refik Saydam Hükümeti’nin, Kasım 1939’da Gayrimüslimlere, bedel ödemek kaydıyla askerliklerini 18 yerine 6 ay yapma izni vermesi de güvensizliğin bir diğer önemli göstergesi olmuştur. Bu konuda bir diğer çarpıcı gelişme 1941 yılında yaşanmış, "Yirmi Kur’a İhtiyatlar Olayı" olarak bilinen uygulama ile, 1894 ile 1913 yılları arasında doğan 20 sınıf Gayrimüslim, II. Dünya Savaşı sırasında apar topar askere alınarak Mayıs 1941’den Temmuz 1942’ye kadar çeşitli işlerde çalıştırılmıştır.¹³

1.2. Kültürel Hayat

Tek Parti döneminde Gayrimüslimlerin karşılaştığı problemlerden biri, kamuoyunda kendilerinden kültürel özelliklerini terk etmeleri yönünde güçlü bir beklentinin mevcut olması olmuştur. Gayrimüslimler kültürel alandaki en önemli sorunu, ana dillerini serbestçe kullanma konusunda yaşamışlardır. 1930’lu yıllarda pek çok belediye tarafından vatandaşlara Türkçe konuşmayı zorunlu kılan kararlar alınmıştır. Bunlara örnek olarak 1935 yılında Bilecik Belediyesi’nin almış olduğu ve Türkçe dışında bir dil konuşanlara bir liradan elli liraya kadar para cezası ödeme yükümlülüğü getiren karar;¹⁴ 1937 yılında Tekirdağ ve Bursa Belediyeleri tarafından alınan benzer bir yasak kararı;¹⁵ 1938 yılında Konya, İzmir ve Niğde’de Türkçe

tepkisini, “Hamparsunların, Mişonların, Yorgoların rey verdiği bu fırkaya nasıl utanmadan rey veriyorsunuz?” sözleriyle ifade etmiştir. Yarın, 9 Ekim 1930’dan aktaran Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.183.

⁷ Bali, *age*, s.265.

⁸ Çağaptay, *age*, s.154.

⁹ *age*, s.154.

¹⁰ *age*, s.242.

¹¹ Alexandris, *age*, s.139.

¹² Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.88.

¹³ Konu hakkında detaylı bilgi için: Rıfat N. Bali, “2. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Azınlıklar-1 ‘Yirmi Kur’a İhtiyatlar’ Olayı”, *Tarih ve Toplum*, S.179, Kasım 1998, s.4-19.

¹⁴ Bilecik Belediyesi İsabetli Bir Karar Verdi” *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1935, s.6.

¹⁵ Peyami Safa, “Beklediğimiz Yasak” *Cumhuriyet*, 2 Mart 1937, s.3.

konuşmayanların çarptırıldıkları para cezaları¹⁶ gösterilebilir. Ayrıca 1937 yılında Manisa Milletvekili Sabri Toprak tarafından “Türk vatandaşı olup Türkçe konuşmayan kişilerin bir günden yedi güne kadar hapis ve on liradan yüz liraya kadar para cezası ile cezalandırılmalarını” öngören bir kanun teklifi TBMM’ye sunulmuş, Toprak’ın önerisi Meclis’te kabul görmemiştir.¹⁷

Bu yıllarda hükümet ileri gelenlerinin beyanları da Türkçe konuşmanın yaygınlaşması ve Türk kültürünün toplumun tüm kesimleri tarafından benimsenmesi yönünde olmuştur. 26 Nisan 1927 tarihinde İsmet İnönü’nün Türk Ocakları’nda yaptığı konuşma, bunun örnekleri arasındadır. İnönü, konuşmasında, Türkiye’de yaşayan herkesin Türkçe konuşması gerektiğini vurgulayarak, bunun ne pahasına olursa olsun gerçekleştirileceğini ifade etmiştir.¹⁸ 15 Ekim 1927 tarihinde ise CHF kurultayında Fırka’nın amacı “vatandaşlar arasında en kavi râbitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişâf ettirmek” olarak ifade edilmiş; kurultayın birkaç ay ardından, 13 Ocak 1928 tarihinde, Darülfünun Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti, Dahiliye Vekaleti’nden izin alarak “Vatandaş Türkçe Konuş!” kampanyasını başlatmıştır. Kampanya azınlıklar tarafından tepkiyle karşılanmış, azınlıklar tepkilerini “Vatandaş Türkçe Konuş!” yazılı levha ve afişleri sökerek ya da bunların altında oturup ana dillerinde konuşarak göstermişlerdir.¹⁹ Edirne’de milliyetçi öğrenciler ve Yahudiler arasında meydana gelen olaylar üzerine ise Hükümet duruma müdahale etmiş ve kampanya sona ermiştir.²⁰

Öte yandan, bu ortam içerisinde zaman zaman azınlık cemaatleri içerisinde Türk kültürünü yaymayı amaçlayan birliklerin kurulduğu da görülmüştür. Bunlardan birini, Laik Türk Hıristiyanlar Birliği teşkil etmiştir. Türk Ortodoks cemaatinin önde gelen isimlerinden İstamat Zihni Özdamar’ın²¹ çabalarıyla kurulan Birlik, ilk toplantısını 14 Temmuz 1935’te Halkevi’nde yapmış ve Türk toplumu içinde asimile olmanın ekonomik ve politik geleceklere açısından gerekli olduğunu savunmuştur. İlk hedef olarak azınlık okullarını kapatmayı ortaya koyan Birlik, bünyesinde Ermeni ve Rum cemaatlerinden pek çok ismi barındırmıştır. Ancak Laik Türk Hıristiyanlar Birliği, Gayrimüslimlerden beklediği desteği bulamamış ve zamanla ortadan kaybolmuştur.²²

1.3. İktisadi Hayat

Tek Parti döneminde azınlıklar, ekonomi alanında da pek çok güçle karşılaşmıştır. Esasen Gayrimüslimlerin ticari hayattaki etkinliğini azaltma yönündeki ilk girişimler, İttihat ve Terakki döneminde ortaya çıkmış, 1913-14 yıllarında, Gayrimüslim tüccarlara karşı ekonomik boykot kararı alınmıştır. “Milli İktisat” politikasının başlangıcı sayılan bu boykotun yanı sıra, 1914 yılında, azınlık tüccarlarının önemle oranda yer aldığı Dersaadet Ticaret Odası’na karşılık olarak ‘Müslüman Tüccar Cemiyeti’ kurulmuş,²³ böylece Müslüman-Türk unsurların iktisadi alanda daha etkili bir konuma erişmeleri temin edilmeye çalışılmıştır. Ardından, İzmir İktisat Kongresi gibi, ilerleyen yıllarda takip edilecek ekonomi politikalarının şekillendirileceği önemli bir toplantıya azınlıklara mensup tek bir tüccarın bile davet edilmemesi de Tek Parti

¹⁶ M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.194.

¹⁷ Bali, *age*, s.296-299.

¹⁸ Çağatay *age*, s.37.

¹⁹ Bali, *age*, s.135-136.

²⁰ Çağatay, *age*, s.40-41.

²¹ Türkleşmenin önemli savunucularından Özdamar’ın esas ismi Pulluoğlu İstimatis idi. Alexandris, *age*, s.152.

²² Alexandris, *age*, s.184.

²³ Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.11.

döneminde ekonomik alanda yürütülecek politikaların önemli bir diğer habercisi olmuş,²⁴ Cumhuriyet'in ilanından sonra ise özellikle sermayedar kesim içerisinde Gayrimüslimlerin oranını azaltılmaya yönelik girişimler artarak devam etmiştir. Burjuvazinin büyük oranda azınlık mensubu tüccarlardan, bankerlerden ve aracılardan oluşması²⁵ ekonominin Türkleştirilmesi yönündeki girişimlerin 1920'li yıllar boyunca devam etmesini beraberinde getirmiştir.²⁶ Ancak şu da bilinmektedir ki 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde tüm tedbirlere karşın bilhassa sermaye alanında Gayrimüslimlerin etkisi hala kırılabilmiş değildir. Nitekim, 1937 yılında yapılan bir araştırmanın sonuçları, bunun önemli göstergelerinden birini teşkil etmiştir. Buna göre, anılan tarihte Türkiye'de ihracat ruhsatnamesine sahip 1052 firmadan sadece 141'i Türklerin, kalanı ise Gayrimüslimlerdir.²⁷ Ekonomik Türkleştirme açısından bu olumsuz tabloyu değiştirecek gelişme ise Varlık Vergisi Kanunu olacaktır.

11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu, aslında ilk bakışta II. Dünya Savaşı yıllarında vurgunculuk ve karaborsacılık yolu ile zenginleşmiş olan tüccarları hedeflemiş gibi görünse de uygulamada esas tahribatı Gayrimüslimler üzerinde yaratmıştır. Kanun kapsamında kimin ne kadar vergi ödeyeceğinin ilan edildiği 18 Aralık 1942 tarihinde İstanbul'daki vergi mükelleflerinin %87'sinin azınlıklardan oluştuğunun ortaya çıkması, asıl hedefin Gayrimüslimler olduğunu göstermiştir.²⁸ Vergi mükelleflerine ilişkin dikkat çekici bir durum da Gayrimüslimlerin en yoksul kesimi olan şoför, mavnacı, sekreter, işçi, hademe gibi mesleklerde çalışan yaklaşık 26.000 kişiden vergi tahsil etme yoluna gidilirken, aynı meslek gruplarındaki Müslümanların vergiden muaf tutulmuş olmasıdır.²⁹ Verginin ilan tarihinden itibaren bir ay içinde borcunu ödemeyenlere getirilen çalışma yükümlülüğünün uygulanmasında da Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında ayırım yapıldığı görülmüştür. Hükümet, 7 Ocak 1943 tarihli toplantısında, çalışma zorunluluğunun esaslarını tespit eden bir talimatnameyi kabul etmiş; buna göre kamplara ilk gidecek olanların hiç ödemedede bulunmayanlar olmasını sonra ise sırası ile "kısmen ödemiş olanlar, menkul malını kaçırmadığı ve borcunu ödemek konusunda iyi niyet gösterdiği anlaşılabilir ve Gayrimenkulden dolayı mükellef tutulmuş olanlar"ın çalışmaya zorunlu tutulmasını kararlaştırmıştır.³⁰ 27 Ocak 1943 tarihinde çalışma yükümlülüğü getirilen mükellefler Aşkale'ye yollanmaya başladığında ise çalışma kamplarına gönderilen 1229 kişinin tamamının azınlıklardan olduğu görülmüştür.³¹

1.4. Dini Kurumlar

²⁴ Bali, *age*, s.203.

²⁵ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.101.

²⁶ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

²⁷ Okutan, *age*, 226.

²⁸ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.154. Varlık Vergisi Kanunu ile esas olarak hedeflenenlerin azınlıklar olduğunu dönemin başbakanı olan Şükrü Saraçoğlu da 10 Kasım 1942 tarihli CHP Grup Toplantısı'nda açıklıkla ifade etmiştir: "Bu kanun aynı zamanda bir ihtilal kanunudur. Bize iktisadi istiklalimizi kazandıracak bir fırsat karşındayız: piyasamıza hâkim olan gayri Türk unsurları bu sayede bertaraf ederek Türk piyasasını Türk tüccarlarının ve Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayrimenkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayri menkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörtte biri Türklere tahmil edilecektir. Valiliklere bu yolda hususi talimatlar verilecektir. Bu talimatlar hazırlanmıştır. (...) Türklere için vergi nisbeti gayri Türklerin verecekleri verginin ancak 1/4'i olacaktır. Kanunun ihtilal kokan tarafı budur. Ve bu gayri Türklerin iktisadi tefevvuklarını nihayete erdirmelerini temin edecek bir kanun olacaktır." Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s.594'ten aktaran Halil Şimşek, *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu (1923-1974)* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2006, s.311.

²⁹ Aktar, *age*, s.223-224.

³⁰ Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, İstanbul 2000, s.110-111.

³¹ Aktar, *age*, s.225.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında takip edilen politikalar azınlıkların dini kurumlarının bazı sorunlarla karşı karşıya kalmasını beraberinde getirmiştir. Resmi makamlar, Lozan'dan itibaren, dini kurumlar içerisinde en fazla İstanbul Rum Patrikhanesi ile ilgilenmiş, Lozan görüşmeleri sırasında Patrikhane'nin Türkiye'den çıkarılması yönünde yoğun çaba sarf edilmiştir. Türk delegeler, bu konuda Müttetiklerin ortak bir tavırla karşılaşmış, görüşmeler sonunda politik konulara ve din dışı işlere bulaşmaması kaydıyla Patrikhane'nin Fener'de kalmasını kabul etmek durumunda kalmışlardır.³²

3 Mart 1924 tarihinde Hilafet'in kaldırılmasının ardından İstanbul Rum Patrikhanesi'nin ve Gayrimüslimlere ait diğer dini kurumların Türkiye'den çıkarılması konusu yeniden gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, 23 Mart 1924 tarihinde New York Herald'da yayımlanan röportajında, Türk kamuoyunun Gayrimüslim patrikliklerine daha fazla anlayış gösteremeyeceğini ifade etmiştir.³³ Ancak daha sonra bu yönde bir gelişme kaydedilmemiştir. Bu arada Aralık 1923'ten itibaren İstanbul Rum Patrikhanesi liderine "Patrik" yerine "başpapaz" şeklinde hitap edilmeye başlanmıştır.³⁴ 1930'lara gelindiğinde ise Türk Yunan ilişkilerindeki olumlu gelişmeler etkisini Hükümet-Patrikhane ilişkilerinde de göstermiş; Hükümet, Patrik seçimi, Yunan Başbakanı'nın Patrikhane ziyareti gibi konularda esnek bir tutum içerisinde olmuş, ayrıca Patrikhane lideri için kullanılan "başpapaz" ifadesinin terk edildiği görülmüştür.³⁵

Tek Parti döneminde Ermeni cemaati de dini konularda çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle de taşrada yaşayan Ermeniler, dini kurumlarını yaşatmakta güçlük çekmişlerdir. Ermenilerin sorunlarını Beyrut'ta bulunan Ermeni Katolik Patrikliği'ne iletmelerinin ardından Patrik Pierre Terziyan 2 Temmuz 1928 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne Türkiye'de Ermenilere ve Ermeni Katolik Kilisesi'ne kötü muamelede bulunduğuna ilişkin bir dilekçe yazmış, Cemiyet'ten Türkiye'deki Ermenilere yardım etmesini istemiştir.³⁶ 10 Nisan 1929'da ise Yusuf Emirhanyan adındaki bir Ermeni din adamı, Diyarbakır'daki evinde öldürülmüş, Terziyan bu kez Milletler Cemiyeti'ne gönderdiği bir başka mektupla durumu protesto ederek Cemiyet'ten duruma müdahale etmesini talep etmiştir. Bu tarihlerde Mardin'de yaşanan bir başka rahip cinayeti ise 1929 yılının ikinci yarısında çok sayıda Ermeni'nin Suriye'ye göç etmesine yol açmıştır.³⁷

Hahambaşılık da Tek Parti döneminde yetkileri giderek azalan ve zayıflayan bir kurum olmuştur. Cumhuriyet'in ilanının ardından, laiklik ilkesi uyarınca Hahambaşı'nın cemaat işleri ile ilgili yetkileri valilere devredilmiş, böylece Hahambaşılık kurumu pasifleşmiştir. Hahambaşılığın kendini sadece ruhani konularla sınırlaması, kurumun maddi gelirlerini de azaltmıştır.³⁸ Aslında bu yıllarda Hahambaşılığın önemli bir sorunu da başında resmi bir ruhani liderin bulunmamasıdır. 1921 yılında Hahambaşı Haim Nahum'un görevinden istifa etmesi ile beraber bu makamın başına Haim Moşe Becerano geçmişse de Becerano bu görevi vekil olarak yürütmüştür. Becerano'nun 1931 yılındaki vefatının ardından ise çok partili döneme geçişe kadar Yahudilerin Hahambaşı seçmelerine izin verilmemiştir.³⁹ Bu arada pasifleşen ve

³² Alexandris, *age*, s.87-93.

³³ *age*, s.158.

³⁴ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.125. Macar'a göre "Patrik" ifadesinin kullanımının terkinde iki amaç söz konusudur: "Ekümenikliği çağrıştırmasına ve Osmanlı'da Rumların milletbaşı olmasından ötürü dünyevi otoriteyi de simgelemesine son vermek."

³⁵ Alexandris, *age*, s.194-195.

³⁶ Soner Çağaptay, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimdir?*, Çev: Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.54.

³⁷ *age*, s.54

³⁸ Bali, *age*, s.55

³⁹ Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.159.

ekonomik açıdan zor bir duruma düşen Hahambaşılığı maddi konularda daha da sıkıntıya sokacak bir gelişme 1929 yılında yaşanmıştır. İstanbul Defterdarlığı, Hahambaşılığı ticari müessese olarak kabul etme ve bu kurumun gelirlerini vergileme kararı almış, tespit edilen vergiyi ödeyemeyen Hahambaşılığa haciz gelmiştir.⁴⁰

1920'li ve 30'lu yıllar boyunca sıkça gündeme gelen Türkçe konuşma meselesi Yahudi cemaatinin dini müesseseleri üzerinde de etki yaratmış, bu yıllarda cemaat içerisinde ibadetlerin Türkçe yapılması konusunun da zaman zaman gündeme geldiği görülmüştür. Bununla ilgili çarpıcı bir gelişme, Yahudiler arasında Türkleşmenin en önemli savunucularından biri olan Moiz Kohen'in, "Türkleştirme" adlı kitabında Türkleşme için sıraladığı on madde arasında "duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe oku" ifadesine de yer vermesi⁴¹ üzerine bu önerinin cemaat içerisinde tepkiyle karşılanması ve Hahambaşı Vekili Becerano'nun Tevrat'ın İbranice dışında hiçbir dilde okunamayacağı açıklamasını yapmasıdır.⁴² Ancak bu açıklamaya rağmen kamuoyundaki beklentilerin de etkisiyle 1939 yılında Hahambaşılığın daha önceleri İbranice düzenlediği ketubaları⁴³ hem İbranice hem de Türkçe düzenlemeye başladığı da bilinmektedir. Keza aynı yıl içerisinde Hahambaşılık, cemaatlerine bundan sonra kendileri ile Hahambaşılık arasında yapılacak yazışmaların Türkçe olacağını ve Türkçe olmayan yazılara cevap verilmeyeceğini de bildirmiş,⁴⁴ dil konusundaki baskıları kabullenmek durumunda kalmıştır.

2. Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Azınlıklar

2.1. Gayrimüslimlere Tanınan Yeni Haklar

II. Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde Almanya'nın savaştan mağlup çıkacağını belli olması, Türkiye'nin dış politikasında bazı değişiklikler yapmasını beraberinde getirmiştir. Almanya, İtalya ve Japonya'nın başını çektiği mihver devletlerinin aldığı ağır yenilgi, Türkiye'nin savaş sonrasında demokrasiden yana bir duruş sergilemesinde etkili olmuştur. Türkiye, 23 Ocak 1945 tarihinde, Birleşmiş Milletler'in kurucu üyeleri arasında yerini alabilmek için Almanya ve Japonya'ya savaş açmıştır. Bu yeni konumlanma, Tek Parti düzeninin sona ermesini de gerekli kılmıştır. 1945 yılının Temmuz ayında, Nuri Demirağ'ın başkanlığında Milli Kalkınma Partisi kurulmuş, çok partili sistemin ikinci muhalif partisi ise Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti olmuştur.⁴⁵ Yaşanan bu gelişmeler, azınlıkların bazı haklarına kavuşmaya başlamasını da beraberinde getirmiştir. Bu durumun başlıca sebebi, azınlıkların önemli bir oy kaynağı olarak görülmesidir. Bu yıllarda İstanbul'daki seçmenlerin yaklaşık 3'te 1'ini Gayrimüslimlerin oluşturduğu bilinmektedir.⁴⁶ Bu durum, 21 Temmuz 1946 seçimleri yaklaşırken, Gayrimüslimlerin Demokrat Parti ve CHP'den ilgi görmesine yol açmıştır. DP, seçim propagandası sırasında CHP'yi Varlık Vergisi uygulaması nedeni ile eleştirmiş ve bu verginin iadesini vadetmiştir.⁴⁷ CHP, ise genel seçimlerin öncesinde, azınlık cemaatlerinin önde gelen isimleri ile temas kurmuş ve Ermeni asıllı Berç Türker, Yahudi asıllı Avram Galanti, Rum asıllı Kaludi Laskari ve Dr. Kukulis'i İstanbul'dan aday göstermiştir. Ancak CHP bu çabalarına karşın azınlıkların oylarını DP'ye vermesini engelleyememiş, CHP

⁴⁰ Bali, *age*, s.101.

⁴¹ *age*, s.150.

⁴² *age*, s.154.

⁴³ Yahudilerde evlenen çift arasında yapılan akit. Ketuba, düğünde haham tarafından okunur ve kadına teslim edilir. *age*, s.558-559.

⁴⁴ *age*, s.382-383.

⁴⁵ Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976, s.11-16.

⁴⁶ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.148.

⁴⁷ Rıfat N. Bali, *Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.55.

tarafından gösterilen Gayrimüslim adayların hiçbiri seçilmemiştir. DP'nin aday gösterdiği Yahudi asıllı Salomon Adato ve Rum asıllı Vasil Konos ise İstanbul milletvekili seçilmeyi başarmıştır.⁴⁸

CHP'nin azınlıklar konusunda yeni bir anlayış benimsemekte olduğu, Başbakan Recep Peker'in 28 Mart 1947 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada da net bir biçimde görülmüştür. Peker, konuşmasında antisemitizm ve azınlıklar konusuna değinerek şu ifadeleri kullanmıştır:⁴⁹

“Başka din veya başka ırktan yurddaşları, milli varlığın ayrılmaz parçası sayan zihniyet üstünde kuvvetle durduktan sonra ayrıca Yahudilerden bahsetmeğe mahal olmamak lâzımdı. Fakat Beni İsrail devirlerinden sonra bilhassa hıristiyanlık taassublarının üzerinde düğümlendiği bu mesele son devirlerin nazi ve faşist cereyanları arasında büyüyerek yeni sirayetler yapmıştır. Yüksek bir insanlık cemiyeti için iptidai sayılan bu yanlış ve zararlı anlayışın yurdumuzda görülen eski ve yeni izlerinden sıyrılmanın Türk milliyetçiliğine asil bir mahiyet vereceğine inanmalıyız. İnsanlık tarihi antisemitizmi yirminci asır için ayıp olarak kaydedecektir.

Biz hükümet olarak, eski andlaşmaların ifadesile bugün azlıklar denen unsurların hak ve vaziyetlerinde milli hayata nisbetle aksak görünen taraflar varsa bunların usullere ve şekillere aid olanlarını hükümet tedbirlerle tamamlamak ve eğer lâzımsa düzeltici ve tanımlayıcı tekliflerle Büyük Millet Meclisinin huzuruna çıkarak kararındayız.”

Peker, konuşmasında ırkçılık hakkında ise şunları söylemiştir:

“Milliyetçilik anlayışının sağa doğru feci bir ifratı olan ırkçılık üzerinde ayrıca dikkatinizi uyandırmak isterim. İrkçi milliyetçilik tamamen antidemokratiktir. İrredantisttir ve emperyalisttir. Kendini üstün ırk sayan rasist milliyetçi zihniyetin esiri olanlar bütün başkalarını hor görür ve onlara hakaretle bakarlar. Kendi varlığındaki şerefi başkalarını aşağı görmekte saymak marazi bir ruh haletidir.

Bir millet için hakiki şeref ve kuvvet; kahramanlık menkıbelerinin yanında, geçmiş devirlerde insanlığa hizmet etmiş olmakta ve bugün medeni milletler arasında ve onlarla beraber bir safta barış ve huzur için çalışmaktır. İrkçi, kendi dar ölçüsüne göre Türk saymadığı yurddaşlar için hiçbir hak tanımaz ve hattâ onları tasfiye etmek ister.”⁵⁰

Azınlıklara yaklaşımın değiştiği bu dönemde, çeşitli alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan biri de eğitimidir. Tek Parti dönemi boyunca MEB tarafından atanan ve azınlık okullarındaki müfredat ile idari ve mali uygulamaları denetleyen müdür yardımcılarının varlığı, bu okulların önemli bir sıkıntısı olmuştur. Ayrıca yine söz konusu dönemde azınlık okulları öğretmenlerinin, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından tayin edilmelerine ve diğer resmi öğretmenlerle aynı esas ve disiplinlere tabi olmalarına rağmen terfi imkanlarının sınırlı olduğu, ücretlerinin de diğer öğretmenlere kıyasla az olduğu bilinmektedir.⁵¹ Çok partili sisteme geçişle birlikte ise bu tür ayrımcılıkların önü alınmaya başlanmıştır. Azınlık okulları daha önceleri kazanç vergisine tabiyken 1947 yılında bu yükümlülükleri kaldırılmış; Temmuz 1949'da ise, azınlık okullarındaki Türk öğretmenler arasından seçilen müdür baş yardımcılarının görevlerine son verilerek, 1937'den beri devam eden denetim uygulaması noktalandırılmıştır. Yeni düzenleme ile azınlık okullarındaki her türlü idare ve eğitim işleri, okul müdürlerinin sorumluluğuna bırakılmıştır.⁵² Aynı yılın Ağustos ayına gelindiğinde, Türkçe ve kültür dersi veren ve Bakanlık tarafından atanan öğretmenlerin ücretlerinin tamamen MEB bütçesinden

⁴⁸ *age*, s.54-56. Vasil Konos, seçilmesinin ardından, TBMM'ye katılmadan görevinden istifa etmiştir (Bali, *age*, s.56.) CHP, daha önce 1945 yılı ara seçimlerinde de Yahudi asıllı Abraham Naon'u aday göstermiş ancak Naon seçimi kazanamamıştır (Levi, *age*, s.151.) 4 Nisan 1947 tarihinde İstanbul'dan seçilecek milletvekilleri için yapılan ara seçimlerde ise Rum asıllı Nikola Fakaçelli CHP'den milletvekili seçilmiştir (Bali, 2003, s.56).

⁴⁹ “Başbakanın Gençliğe Dünkü Hitabesi” *Cumhuriyet*, 29 Mart 1947, s.2.

⁵⁰ “Başbakanın Gençliğe Dünkü Hitabesi”, *Cumhuriyet*, 29 Mart 1947, s.2.

⁵¹ “Azlık Okulları ve Yabancı Okullar Öğretmenlerini de Biraz Korumak İcab Etmez mi?” *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1946, s.2.

⁵² “Azınlık Okullarında İdare ve Tedris İşleri”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1949, s.3.

karşılanması kararlaştırılmış,⁵³ bu gelişme, bu dersleri veren öğretmenlerin maaşları için önemli bir bütçe ayırmak durumunda olan okul yönetimlerini rahatlatmıştır.

Çok partili hayata geçiş yıllarında azınlıkları memnun eden bir diğer gelişme, vakıflar konusunda yaşanmıştır. 1935 yılında çıkarılan 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile azınlık vakıflarının yönetim ve temsil organlarının cemaatler tarafından seçilmesine olanak tanınmış, 1938 yılında 3513 sayılı kanunla azınlıklara ait vakıfların seçilmiş heyetler yerine mütevellilerce yönetilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁴ Her bir cemaatin vakıflarının, o cemaatin içinden Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce seçilen tek bir müteveli tarafından yönetilmesi, ayrıca Müdürlük tarafından müteveli olarak cemaatin hoşlanmadığı kişilerin tercih edilmesi azınlıklar arasında uzunca bir zaman hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu yıllarda azınlıkları sıkıntıya sokan bir diğer durum da, yine 3513 sayılı kanun ile yürürlüğe giren, mukataa adı verilen, vakıfların gelirlerinden yapılan %5'lik kesinti uygulaması olmuştur.⁵⁵ Çok partili düzene geçiş ile birlikte ise azınlıklar bu sorunlarını sık sık ifade etme olanağı bulmuş, özellikle Rum cemaatinin ileri gelen isimleri, Hükümet yetkilileri ile vakıflar konusunda pek çok kez bir araya gelmiştir. Neticede, 31 Mayıs 1949 tarihinde kabul edilen 5404 sayılı yasa ile tek müteveli sistemi kaldırılmış ve vakıfların cemaat içerisinden seçilecek mütevellilerce yönetilmesi sağlanmıştır. Ayrıca yine bu yasa ile Vakıflar Kanunu'nun 24. Maddesi de iptal edilerek %5'lik kesinti uygulaması da sona erdirilmiştir.⁵⁶

2.2. Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Rumlar

2.2.1 Cemaat Hükümet İlişkileri

Çok partili hayata geçiş ile birlikte, Yunanistan ile ilişkilerin gelişmesinin de etkisiyle, Rum cemaatinin temsilcileri Hükümet yetkilileri ile pek çok defa görüşme fırsatı bularak kendilerine cemaatlerinin sorunlarını iletme imkanına sahip olmuştur. Bu temaslar, ilk olarak 1946 seçimleri öncesinde başlamıştır. 13-15 Mayıs 1946 tarihlerinde bir Patrikhane heyeti Ankara'ya giderek Başbakan Şükrü Saracoğlu ile görüşmüştür. Heyet, Haziran ayında Ankara'da yeni görüşmeler yapmış ve taleplerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Tek müteveli sisteminin kaldırılarak azınlık vakıflarının yöneticilerinin yeniden cemaat mensuplarıncı seçilebilmesi, İstimat Zihni Özdamar'ın görevden alınması ve Balıklı Rum Hastanesi'nin yönetiminin Rum mütevellilere iadesi.
2. Kilise, yardım dernekleri gibi kuruluşlardan alınan mukataa vergisinin kaldırılması
3. Heybeliada Ruhban Okulu binasının cemaatte kalmaya devam etmesi.
4. İmroz ve Bozcaada'daki Rum okullarında Rumca derslerinin yeniden başlatılmasına izin verilmesi.
5. Papa Eftim tarafından el konulmuş durumda olan kiliselerin Rum cemaatine iadesi.⁵⁷

Patrikhane heyetinin Ankara'daki temasları sırasında, Yunanistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi Skepheris de Türk yetkililerle yine bu konular üzerinde görüşmeler gerçekleştirmiştir. Patrikhane heyetinin ve Skepheris'in temasları neticesinde, Ankara Radyosu, 17 Temmuz 1946 tarihinde, Balıklı Hastanesi'nin Rum cemaatine geri verildiğini ve Galata'da Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kullanımındaki iki kilisenin de Rumlara iade edilebileceğini bildirmiştir. Görüşmelerde, Türk yetkililer, azınlık vakıflarının yönetimi konusunda yeni bir düzenleme yapma sözü vermiş, mukataa konusunun da çözüleceğini belirtmiştir. Heybeliada konusunda ise Ruhban Okulu binasının cemaate bırakılması kabul edilirken, Rum cemaatinin

⁵³ "Ekalliyet ve Ecnebi Okullarında Türkçe ve Kültür Muallimleri Ücretlerini Hükümetten Alacak", *Tasvir*, 4 Ağustos 1949, s.2.

⁵⁴ Nazif Öztürk, *Azınlık Vakıfları*, Altınküre Yayınları, İstanbul 2003, s.134-135.

⁵⁵ NARA (National Archives and Records Administration), 16 Haziran 1949 tarih ve 867.404/6-1649 sayılı belge.

⁵⁶ Macar, *age*, s.179.

⁵⁷ *age*, s.177-178.

kullanımı için çok geniş olduğu gerekçesi ile adadaki ticaret okuluna el konulmuştur. İmroz ve Bozcaada'daki Rum okullarında Rumca derslerinin verilmesi teklifi de Hükümet tarafından kabul edilmiş, bu gelişmeler Rum cemaatini oldukça memnun etmiştir.⁵⁸

Rum cemaatinin Hükümet ile temasları ilerleyen aylarda da devam etmiştir. 25 Mart 1947'de Rum cemaatini temsil eden bir heyet, CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran'ı ziyaret ederek Rum okullarında bulunan öğretmenlerin maaşlarının Hükümet tarafından verilmesini ve Papa Eftim tarafından işgal edilmiş vaziyette olan Hristos Kilisesi'nin Patrikhane'ye iadesini talep etmiştir.⁵⁹ 31 Mart 1947 tarihinde Patrikhane'yi temsilen bir heyet, İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ı ziyaret etmiş Rum kiliselerinin iadesi konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Kırdar, içinde bulunulan dönemde, Hükümet'in Rum Patrikhanesi'ne ve cemaatine karşı iyi niyetler beslediğini belirterek konu hakkında yakın bir zamanda karar alınacağını ifade etmiştir.⁶⁰ 12-16 Mayıs 1947 tarihlerinde ise, yeni bir Patrikhane heyeti başkenti ziyaret etmiş, heyet Başbakan Recep Peker ile yapılan görüşmede taleplerini bir kez daha dile getirmiştir. Bu görüşmelerin hemen ardından, 18 Mayıs'ta, Patrikhane, Balıklı'nın yönetimini tamamen devralmıştır. Papa Eftim'in elinde tuttuğu, Galata'daki kiliselerden Hristos Kilisesi de Rumlara iade edilmiştir.⁶¹

Rum cemaatinin Hükümet ile temasları 1948 yılında da sürmüştür. CHP İstanbul Bölge Müfettişi Sadi Irmak ve Parti'nin 1946 seçimlerinde İstanbul'dan aday gösterdiği Kaludi Laskari, Rumluların sorunlarını CHP Genel Sekreterliği'ne aktarmış, talepler özetle şu şekilde sıralanmıştır:

- “1- Rum cemaati arasında anomali doğuran 2762 sayılı Vakıflar kanununun değiştirilmesi;
- 2- Galata Panayia kilisesinin Papa Eftim'den geri alınarak cemaate verilmesi;
- 3- Cemaat kilise, okul, hastahane ve yetimhane binalarından alınan mukataa vergilerinin kaldırılması;
- 4- Rum okullarında görevlendirilen Türk öğretmenlerinin aylıklarının devletçe ödenmesi ve bu okullardaki yardımcı öğretmenlik usulünün kaldırılması;
- 5- Cemaate ait ilkokul ve liselerde okutulan rumca derslerin teftişi;
- 6- Devlet ve belediyelerde cemaat mensuplarından da memur alınarak görevlendirilmeleri;
- 7- Siyasi sebeplerle barodan çıkarılmış olan rum avukatların baroya tekrar alınmaları;
- 8- Rumluların, emlak alım ve satımlarında türkler gibi muamele görmeleri.”⁶²

Sayılan tüm bu temaslar ve girişimler önemli neticeleri beraberinde getirmiştir. Daha önce belirtildiği gibi 1949 yılında tek mütevellî sistemi kaldırılarak, azınlık vakıflarının cemaat içerisinde seçilecek mütevellilerce yönetilmesi sağlanmıştır. Vakıfların gelirlerinden yapılan %5'lik kesinti uygulaması da sona ermiştir. Eğitim alanında da azınlık okullarında görev yapan Türk öğretmenlerinin maaşlarının devlet tarafından ödenmesi ve Türk müdür yardımcısı uygulamasının kaldırılması gibi gelişmelerde Rum cemaatinin temaslarının büyük etkisi olmuştur.

2.2.2. İstanbul Rum Patrikhanesi'ndeki Gelişmeler

Çok partili hayatın ilk yıllarında Türkiye'nin İstanbul Rum Patrikhanesi konusunda da ciddi bir politika değişikliğine gittiği görülmüştür. Söz konusu politika değişikliği, esasen II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşanmaya başlamıştır. 1945 yılına gelene kadar, Patrikhane'yi

⁵⁸ Alexandris, *age*, s.242-243.

⁵⁹ “Hükümet Rum Ekalliyetine Yeniden Bazı Haklar Veriyor”, *Tasvir*, 26 Mart 1947, s.1. ve 4.

⁶⁰ “Patrikhane ve Papa Eftim”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1947, s.3.

⁶¹ Alexandris, *age*, s.243.

⁶² BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), Rum Ortodoks Azınlıkların Bazı İsteklerini İçeren İstanbul Bölge Müfettişi Doktor Sadi Irmak'ın Raporu, 30.10.0.0 / 109.733.2, 27.12.1948

Yunan hükümetinin bir aracı olarak kabul eden⁶³ Patrikhane'nin yetkilerini kısıtlama yönünde bir politika izlemekte olan Türkiye, bu yıldan itibaren Patrikhane'ye karşı daha ılımlı bir politika takip etmeye başlamıştır. Bunun esas nedeni ise Türkiye'den toprak talebi içerisinde olan SSCB'nin savaş yıllarından itibaren Moskova Patrikhanesi'ni kuvvetlendirme ve bu şekilde Balkan devletleri üzerindeki nüfuzunu artırma çabası içerisine olmasıdır. SSCB'nin bu planına karşı harekete geçen ABD, İstanbul Rum Patrikhanesi'nin güçlendirilmesine yönelik bir siyaset izlemeye başlamış, bu durum savaş sonrasında Batı ülkeleri ile daha yakın ilişkiler kurma eğilimine giren Türkiye'nin de Patrikhane konusunda eski politikalarını terk etmesine yol açmıştır. Türkiye'nin çok partili hayata geçiş yıllarında değişen Patrikhane politikasına ilişkin olarak en kayda değer gelişme ise 1948 yılında Athenagoras'ın Patrik seçilmesi sürecinde yaşanmıştır. Patrik Maksimos'un sinirsel bir hastalığa yakalanması⁶⁴ ve "sol temayüllü" olduğu yönündeki iddialar⁶⁵ Moskova Patrikhanesi ile mücadelede etkili olacak bir Patrik arayışını beraberinde getirmiş, bu süreçte Kuzey ve Güney Amerika Başpiskoposu Athenagoras ismi gündeme gelmiştir. Türkiye, Patrik seçimine ilişkin 6 Aralık 1923 tarihli valilik tezkeresinde Patrik adaylarının Türkiye'de görev yapan metropolitler arasından belirlenebileceği belirtilmiş olmasına⁶⁶ karşın, bu süreçte Athenagoras'ın adaylığına karşı durmamıştır. Daha da önemlisi, yine aynı tezkerede patrik adaylarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması şartı bulunduğu halde Türk hükümeti bu konuda da esnek bir tavır sergilemiş, Athenagoras henüz Türkiye'ye gelmeden, 1 Kasım 1948 tarihinde "gıyabında" Patrik seçilmiştir.⁶⁷ Athenagoras'ın Türkiye'ye gelişi de dikkat çekici bir biçimde gerçekleşmiştir. Yeni Patrik, İstanbul'a seçilmesinden neredeyse üç ay sonra, 26 Ocak 1949 tarihinde, ABD başkanı Truman'ın özel uçağıyla inmiştir.⁶⁸ Şunu da ilave etmek gerekir ki Athenagoras'ın Patrik seçilmesinin ardından resmi çevrelerle kurduğu yakın ilişki de çok partili hayatın ilk yıllarında Rum cemaatinin taleplerini hükümete aktarabilmesinde oldukça etkili olmuştur.

2.3. Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Yahudiler

2.3.1 Cemaat Hükümet İlişkileri

Rum cemaati kadar olmasa da Yahudiler de çok partili dönemde siyasi çevrelerle ilişkilerini geliştirmişlerdir. Bu dönemde resmi çevreler ile Yahudi cemaatinin ileri gelenleri arasındaki temaslar artmıştır. 1948 yılının Mayıs ayında, İzmir Valisi Osman Şükrü Adal, İzmir'deki Yahudi cemaati yöneticilerini ziyaret etmiştir. Adal, yöneticilere, Türkiye Yahudilerinin eşit vatandaşlar olduğunu belirterek herhangi bir konuda rahatsızlıkları ya da talepleri olması durumunda kendisine başvurmalarını istemiştir. Ankara Valisi Avni Doğan, *Pesah* (Hamursuz) Bayramı'nda Ankara sinagogunu ziyaret etmiş ve cemaat yöneticilerine Türkiye Yahudileri hakkındaki iyi duygularını iletmiştir. İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay da göreve gelmesinden itibaren Yahudi cemaatine yakın ilgi göstermiştir. Gökay'ın Ekim 1949'da göreve başlamasının hemen ardından iki vilayet görevlisi Hahambaşılığı ziyaret ederek yeni valinin Yahudilere karşı beslediği iyi duyguları cemaat yöneticilerine iletmiştir. Görevliler, cemaatin herhangi bir şikayeti olması durumunda kendilerinin konuyla ilgileneceğini de ifade etmişlerdir. Gökay, 1950 yılında Galata Yahudi cemaatinin Halk

⁶³ Kurtuluş Savaşı esnasında açıkça Yunanistan yanlısı bir tavır sergileyen Patrikhane'ye savaş yıllarında Yunan bayrağının çekildiği dahi görülmüş, İzmir'in işgali de Patrikhane tarafından büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Macar, *age*, s.67-69.

⁶⁴ Alexandris, *age*, s.243-244.

⁶⁵ Maksimos bu iddiaları "benim akidem bambaşkadır" ifadeleriyle yalanlamıştır. "Yeni Patrik Dün Taç Giydi", *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1946, s.3.

⁶⁶ Macar, *age*, s.29.

⁶⁷ *age*, s.189.

⁶⁸ Metin Toker, "Athenagoras, Truman'dan İnönüye Mesaj Getirdi", *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1949, s.1. ve 4.

Dispanseri'nin açılışında da hazır bulunmuş ve burada yaptığı konuşmada Türkiye'de yaşayan bütün vatandaşların eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğunu belirtmiştir. Bu arada 1948 yılında Yahudi okullarında Yahudi dini ve tarihi ile ilgili derslerin okutulmasına izin verilmiştir.⁶⁹

1946 seçimlerinde Demokrat Parti'den İstanbul milletvekili seçilen Salomon Adato, Vakıflar bütçesinin TBMM'de görüşülmesi sırasında Yahudi toplumunun yönetiminin mevcut yasa gereği Vakıflar Müdürlüğü'nün elinde bulunduğunu ifade etmiş ve konu üzerinde çalışılmasını sağlamıştır.⁷⁰ Bu çalışmalar, Vakıflar konusunda 1949 yılında yapılacak düzenlemelerde etkili olmuştur. Bu dönemde Yahudilerin kültür, spor, yardım kurumları da yeniden aktif hale gelmeye başlamıştır.⁷¹

1947 yılından itibaren Yahudi basınında da büyük bir gelişme yaşanmıştır. İlk olarak 4 Temmuz 1947 tarihinde *Şabat* gazetesi yayına başlamış; ardından, 29 Ekim 1947'de *Şalom*, 19 Aralık 1947'de ise *Atikva* gazeteleri çıkarılmıştır. 1948 yılında ise *Or Yeuda* gazetesi yayına başlamıştır. Bu gazeteler Yahudi gençliğinin Yahudi kimliğini açıkça ortaya koymasında ve geçmişteki çekingen tavrın terk edilmesinde etkili olmuştur.⁷²

Tek Parti döneminde Yahudi cemaatinin önemli bir sorunu olan Hahambaşı seçimi konusunda da çok partili hayata geçiş ile birlikte önemli bir adım atılmıştır. Yahudilerin Hahambaşı seçimi için 1931 yılından beri yaptığı başvurular 1946 seçimlerinin ardından dikkate alınmaya başlanmış, hükümet tarafından Yahudilerin dini liderlerini seçmesine izin verilmiştir.⁷³

Bu arada bu döneme ilişkin kayda değer bir gelişmeyi de Demokrat Parti İstanbul milletvekili Salomon Adato'nun yapmış olduğu açıklamalar ile CHP İstanbul Bölge Müfettişi Sadi Irmak'ın bu açıklamalara cevabı teşkil etmiştir. 25 Eylül 1948 tarihinde Demokrat Parti Kuledibi Semt Ocağı'nın yıllık kongresi yapılmış, kongrede aralarında İstanbul milletvekili Salomon Adato'nun da bulunduğu pek çok Yahudi üye yer almıştır. Adato'nun burada yaptığı konuşma, Hükümet çevrelerinde tepki uyandırmıştır. Adato konuşmasında Yahudilerin durumu hakkında şu sözleri sarf etmiştir:

“İspanyada zulüm ve baskıya uğradığımız sıralarda asil ve necib Türk milleti bize kapılarını açmıştı. Bugünkü iktidar partisi ise bir zamanlar maalesef, vatandaşlar arasında farklar yaratmağa başlamıştı. Bir Salomonun, bir Jakın evrakı, senelerce hükümetin masaları üzerinde kalırdı. Demokrat Partinin kuruluşu ile bunlar ortadan kaldırılmıştır. Artık, bir varlık vergisi daha tarhedilip ocağımıza incir ağacı dikilmeyecektir.”⁷⁴

Adato'nun bu konuşmasına CHP İstanbul Bölge Müfettişi Sadi Irmak hemen ertesi gün şu ifadelerle karşılık vermiştir:

“Milletvekili arkadaşımın İspanya'da zulüm görmüş Museviler hakkında aziz Türk milletinin gösterdiği semahati övmesi ne kadar yerinde ise, Halk Partisinin bir zamanlar, ekalliyetlere karşı farklı muamele yapmış olduğunu iddia etmesi de o kadar isabetsizdir. Bu politika

⁶⁹ Bali, 2003, s.51-52.

⁷⁰ Levi, *age*, s.153.

⁷¹ *age*, s.154

⁷² Bali, *age*, s.98-100. 1947 yılından itibaren *Şalom*, *Şabat* ve *Atikva* gazetelerinde yazıları yayımlanan Eli Şaul, bu gelişmeyi şu şekilde aktarmıştır: “1947 yılının Aralık ayından itibaren İstanbul'da bir Yahudi basını patlaması oldu. Bu gazetelerden başka *La Boz De Türkiye* ve *Or Yeuda* dergileri de yayımlanıyordu. Yahudi basınının birden patlamasına neden, İsrail devletinin kuruluşunun kesinleşmesi ve Türkiye'de çok partili demokrasinin başlaması oldu. Eli Şaul, *Balat'tan Bat-Yam'a*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.20.

⁷³ Seçimin gerçekleşeceği tarih ise 1953 yılı olacak ve oylama sonucunda Rafael David Saban Hahambaşı seçilecektir. Levi, *age*, s.159-160.

⁷⁴ “Musevi Vatandaşlar ve DP”, *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1948, s.1. ve 3.

tahrikini elbette vatandaşlar kavramışlardır. Sayın arkadaşım bilir ki, Demokrat Partinin kuruluşundan yıllarca evvel ekalliyetlere, mebus olmak hakkı da dahil olduğu halde, bütün vatandaşlık hakları Türk kanunları ve Anayasası ile sağlanmıştır; bunu da yapan Halk Partisidir. Eğer şu veya bu idari muamelede aksaklıklar olmuşsa, bu, bürokrasi cihazımızın noksanlarından ileri gelmiştir. Siyasi propaganda yaparken vatandaşlarımızı dinlerine göre, sınıflara ayrılmış gibi göstermekten ve ayrı bir ekalliyet varmış gibi bir fikir ileri sürmekten çekinelim.⁷⁵

2.3.2 Yahudi Cemaatinin Filistin'e Göçü

Türkiye'de çok partili hayata geçiş döneminde Yahudi cemaatini en fazla etkileyen gelişme, Filistin'de İsrail devletinin kurulmasına giden sürecin ardından buraya yapılan göç olmuştur. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 29 Kasım 1947 tarihinde Filistin'in Arap ve Yahudi devleti olarak taksim edilmesini kabul etmiş, bu gelişme ile Yahudi devletinin kurulması kesinleşince Türkiye Yahudileri göç için hazırlıklara başlamıştır.⁷⁶ BM Güvenlik Konseyi 17 Nisan 1948 tarihinde, silahlı çete ve kişilerin Filistin'e girişlerini yasaklayan bir karar almasının ardından ise Türk hükümeti askerlik hizmetini yapmamış olanlara pasaport verilmeyeceğini, ayrıca yasadışı yollarla Türkiye'den Filistin'e gidenlerin ve gideceklerin de yargılanacağını bildirmiştir. İsrail'in 14 Mayıs 1948 tarihinde bağımsızlığını ilan etmesinin ardından ise Hükümet 5 ay boyunca Yahudi vatandaşların göçünü engellemiştir. Ekim 1948'e gelindiğinde, Hükümet, yabancı memleketlere seyahat olanaklarını kolaylaştıran bir karar almıştır. Bu kararın ardından pek çok Yahudi, Emniyet Müdürlüğü'ne, Filistin'e gitmek üzere pasaport almak için başvuruda bulunmuştur.⁷⁷ 18 Ekim'de başlayan başvurularda, Filistin'e gitmek isteyenlerin çoğunun 14-30 yaş arası erkeklerden oluştuğu, ailelerin sayısının az olduğu görülmüştür. Başvurular, basının derhal Yahudi cemaatinin önde gelen isimlerinin fikirlerini almasını da beraberinde getirmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Yahudi cemaati önde gelenlerinin göç karşıtı ifadeleri ön plana çıkarılmıştır. İstanbul Milletvekili Salamon Adato, seyahat acentelerinin kendi menfaatleri için Filistin'i bir cennet gibi gösterdiklerini ve bu tahriklerle kananların kötü propagandacılar tarafından kandırılan zavallılar olduğunu ifade etmiştir. İşadamı Eli Burla ise başvurulardan haberi olmadığını, Türkiye'deki koşulların gayet iyi olduğunu, Yahudi vatandaşların göç etmesi için hiçbir sebep görmediğini belirtmiştir.⁷⁸ Ancak basındaki bu tarz haberlere rağmen, göçe yönelik engellemelerin kaldırıldığı Ekim ayından itibaren çok sayıda Yahudi vatandaş İsrail'e göç etmiştir. Göç edenlerin büyük bir çoğunluğunu, özellikle Varlık Vergisi ile ekonomik durumu kötüleşmiş olan, alt sınıflara mensup Yahudiler teşkil etmiştir.⁷⁹ İyi eğitim görmüş varlıklı kesimin büyük çoğunluğu Türkiye'de kalmayı tercih etmiştir.⁸⁰ Gidenlerin pek çoğunun yolculuk masrafı için bile İsrail Hükümeti ve Yahudi ileri gelenleri para toplamıştır.⁸¹

Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki göç sürecinde Türk hükümetinin tavrı da zaman zaman değişkenlik göstermiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Ekim ayı içerisinde Yahudilere göç konusunda büyük kolaylık sağlayan Hükümet, 1 Kasım 1948 tarihinde İstanbul Emniyet Müdürlüğü Siyasi Şubesi'ne yolladığı talimatla, Yahudi asıllı vatandaşlara pasaport verilmesini yasaklamış, daha önceden verilen pasaportların da bu tarih itibarıyla geçersiz olmasını

⁷⁵ "Sadi Irmağın Salamon Adatto'ya Ekalliyetlere Dair Cevabı", *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1948, s.1. ve 3.

⁷⁶ Bali, *age*, s.87.

⁷⁷ *age*, s.129-131. Bali, başka bir kaynağa göre bu kararın 1948 yılının Eylül ayında alındığını da belirtmektedir.

⁷⁸ "Türkiyeden Filistine Yahudi Hicreti", *Tasvir*, 20 Ekim 1948, s.1. ve 5.

⁷⁹ NARA, 2 Kasım 1948 tarih ve 867.4016/11-248 sayılı belge.

⁸⁰ Bali, *age*, s.255-256.

⁸¹ *age*, s.265-265.

kararlaştırmıştır.⁸² Türkiye, BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu üyesi olmaktan kaynaklanan yeni sorumluluğundan hareketle, BM üyelerinin tepkilerini çekmemek için pasaport konusunda takınmış olduğu bu ihtiyatlı tavrı⁸³ 1949 yılının Şubat ayına gelindiğinde ise terk etmiştir. Arap-İsrail savaşının sona ermiş vaziyette olduğu bu tarihlerde Türkiye, artık göçe izin vermesinin, İsrail Silahlı Kuvvetleri'ni dolaylı yoldan desteklediği yönündeki eleştirileri beraberinde getirmeyecek olmasının da etkisiyle İsrail'e göçü tamamen serbest bırakmış,⁸⁴ bu tarihlerden itibaren göç edenlerin sayısı hızlı bir biçimde artış göstermiş,⁸⁵ neticede 1948-1951 yılları arasında 34,547 Yahudi -bu sayı Türkiye'deki Yahudi nüfusun yaklaşık % 40'ını teşkil etmekteydi- İsrail'e göç etmiştir.⁸⁶

3.3. Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Ermeniler

3.3.1. Cemaat Hükümet İlişkileri

Çok partili hayata geçiş döneminde Ermeni cemaati ile Hükümet arasındaki ilişkilerde Rum ve Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi bir yakınlaşma görülmemiştir. Bunda, Ermeni cemaatinin, Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerinin olumsuz bir yönde seyrettiği bir dönemde Sovyet Ermenistanı'na göçününün gündeme gelmesi oldukça etkili olmuştur. Ancak bu yıllarda cemaat için olumlu bazı gelişmelere de rastlanmamış değildir. 1946 yılında, İsmet İnönü, aralarında *Marmara* gazetesinin editörü Süren Şamlıyan ve *Jamanak* editörü Mardiros Koç'un da bulunduğu bazı basın mensuplarını davet ederek sorunlarını dinlemiştir. Görüşme sırasında, Şamlıyan İnönü'ye Ermenice tiyatro yapamadıklarını ifade edince, İnönü bundan haberdar olmadığını belirterek Şamlıyan'a istedikleri zaman Ermenice oyun oynayabileceklerini bildirmiştir.⁸⁷ Ermeni cemaati açısından bir başka olumlu gelişme, Hükümet'in, 1948 yılında Ermeni Patrikhanesi'ne Ermenilerin Anadolu'da yaşadığı çeşitli merkezlere geçici olarak görev yapmak üzere din adamı gönderme yetkisi tanınması olmuştur. Aynı yıl Diyarbakır'da yaşayan 6000 civarındaki Ermeni Gregoryen'in dini işlerini yönetmesi için bölgede bir Ermeni papazın görev yapmasına izin verilmiştir.⁸⁸ Bu gelişmelerin dışında ise Yahudi ve Rum cemaatlerinde olduğu gibi özel olarak Ermeni cemaatini memnun edecek gelişmelere çok partili hayata geçiş yıllarında rastlanmamıştır.

Ermeni cemaatinin, çok partili dönemde hükümetler tarafından yakından takip edildiği de bilinmektedir. Başbakanlık Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'ne sunulan 2 Nisan 1946 tarihli raporda, cemaatin *Nor Lur* gazetesinin yayınlarının "1- Doğrudan doğruya yabancı bir devlet (Sovyetler Birliği) lehine propaganda, 2- Komünist ideoloji ve görüşünü yaymağa matuf neşriyat" olmak üzere iki gruba ayrılabilirliği ifade edilmiştir.⁸⁹ 9 Ağustos 1946 tarihli daha kapsamlı bir raporda ise Ermeni cemaatinin gazeteleri hakkında geniş bilgiler verilmiş, gazeteler tarafından yapılan yayınlar değerlendirilmiştir. Raporda, hakkında olumlu görüş bildirilen tek gazete *Jamanak* olmuş, bu gazete hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:

"Bu gazete hariçteki Ermeni faaliyetlerine dair pek az haber neşretmekte ve bunlar da ancak A.A.nın verdiği kısa haberlerden ibaret olup bunlar hakkında hiçbir mütalâa kaydetmemekte ve bu alandaki

⁸² "Musevilerin Filistine Hicret Etmesi Meselesi", *Tasvir*, 3 Kasım 1948, s.3.

⁸³ NARA, 8 Ocak 1949 tarih ve 867.4016/1-849 sayılı belge.

⁸⁴ Bali, *age*, 171.

⁸⁵ Örneğin göçün yeniden serbest bırakılmasının yaklaşık üç ay sonrasında, Nisan 1949 sonu itibarıyla göç edenlerin sayısı 10-12 bin civarına ulaşmıştır. NARA, 5 Mayıs 1949 tarih ve 867.4016/5-549 sayılı belge.

⁸⁶ Şule Toktaş, "Turkey's Jews and their Immigration to Israel", *Middle Eastern Studies*, C.42, S.3, Mayıs 2006, s.508.

⁸⁷ <https://docplayer.biz.tr/112726645-19-y-y-osmanli-temasa-sanatinin-baslangicindan-1946-ya-ermeniler.html> (06.07.2019).

⁸⁸ NARA, 17 Aralık 1948 tarih ve 867.4016/12-1748 sayılı belge.

⁸⁹ BCA, İstanbul'da Çıkmakta Olan Nor Lur Adındaki Ermenice Gazetesinin Tandansı ve Neşriyatı Hakkında Rapor ve Gazetede Çıkan Bazı Yazıların Tercümesi, 30.10.0.0 / 101.623.6, 02.04.1946

cereyanlara karşı da bir ilgi göstermemektedir. Cemaat işleri üzerinde de diğer Ermeni/gazeteler kadar önemle durmayan bu gazetenin iç politikamız hakkında müsbet görüşlerini yazılarında daima kaydettiği gibi yazı ve haberlerine başlık olarak seçtiği cümle ve ibarelerle de belirtmekte bulunmuştur. Memleketimizdeki siyasi cereyanları Ermeni efkârına arz için Türkçe gazetelerden tercüme ve iktibas ettiği yazıları daha çok C.H.Partisine taraftar gazetelerden almağı tercih ettiği bariz bir şekilde göze çarpmaktadır.”⁹⁰

Aynı raporda cemaatin diğer gazeteleri ise çeşitli yönlerden eleştirilmiş, bunların Ermeni cemaati açısından taşıdığı tehlikelere dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Örneğin *Marmara* gazetesinin “Ermeni kültürünü yaymak ve gençliği Ermeni kültürüne sıkı bir surette bağlamak için esaslı mesai sarfetmekte” olduğu, bu gazetenin ayrıca “hariçteki Ermeni faaliyetlerini Türkiye Ermenilerine aksettirmek hususunda sistemli bir yol” izlediği ifade edilirken; *Nor Lur* için “Sovyet Ermenistanı lehinde ve Ermeni kültürünü yaymak ve geliştirmek yolunda” propaganda yapmaya devam ettiği belirtilerek gazetenin “Sovyet makamlarından alınmış özel direktiflerle” hareket ettiği ileri sürülmüş; bir diğer muhalif gazete olan *Nor Or* hakkında ise Türkiye’deki köylülerin ve işçilerin durumuna ilişkin yazılar kastedilerek gazetenin önceleri sadece Ermeniler üzerinde etki yaratmayı amaçlarken, şimdi memleket ölçüsünde görüşler öne sürme çabasına içerisine giriştiği ifade edilmiştir.

Ermeni gazeteleri hakkında 1948 yılında hazırlanan bir başka raporda ise bu kez *Jamanak*, *Marmara*, *Carakayt*, *Aysor* ve *Nor Lur* gazeteleri hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunulmuştur. Raporda *Jamanak* gazetesinin “memleket menfaatlerine uygun ve müsbet yoldaki neşriyatına” devam ettiği belirtilirken; *Marmara* gazetesinin her zaman kuvvetli gördüğü tarafa temayül ettiği savunulmuş, gazetenin dış politikaya ilişkin haberlerinde Sovyet görüşlerini aktardığı öne sürülmüştür. Eleştirilen bir diğer yayın olan *Carakayt* gazetesinin de Sovyet propagandası yaptığı savunulmuş, bu gazetenin sütunlarında iç meselelerin yer bulmadığı ifade edilmiştir. *Carakayt*’ın “Rus Ermenicesi” denilen, Kafkas Ermenilerinin diyalekti ile yazılmış yazı ve şiirler yayımlayarak Sovyet Ermenistanı halkının lehçesini Türkiye Ermenilerine tanıtmayı hedeflediği, böylece Erivan’a bağlılık derecesini ortaya koyduğu da ifade edilmiştir. Raporda *Aysor* gazetesi için “manzara itibariyle tam bir komünist organı şekil ve mahiyetini arzetmiyorsa da, yazıları kapalı bir komünist propaganda ihtiva etmekte devam edegelmektedir” ifadeleri kullanılmıştır. *Nor Lur* gazetesinin ise “yurt haberlerine ve memleket meselelerine” yer vermediği, Sovyet Ermenistanı ile ilgili haberleri birinci sayfasından duyurduğu, gazetenin diğer sütunlarında da sadece Ermeni dünyasına ve cemaat işlerine ilişkin yazı ve haberlerin yer aldığı belirtilmiştir.⁹¹

3.3.2. Ermeni Cemaatinde SSCB’ye Göçün Gündeme Gelişi

1945 yılının sonlarından itibaren Türkiye’deki Ermeni cemaatini meşgul eden önemli bir gelişme, Sovyetler Birliği’nin tüm dünyadaki Ermenileri Sovyet Ermenistanı’na davet etmesi olmuştur. Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin hayli gergin olduğu bir dönemde yapılan bu davet, Ermeni cemaatini sıkıntı içerisine sokacak yeni bir süreci başlatmıştır.

İki devlet arasındaki ilişkileri gerginleştiren gelişme, SSCB Dışişleri Bakanı Molotov’un, 19 Mart 1945 tarihinde, Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’i makamına çağırarak, 1925 yılında imzalanan “Türk Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması”nın artık uzatılmayacağını

⁹⁰ BCA, İstanbul’da Çıkan Ermenice Jamanak, Marmara ve Nor Or Gazetelerinin Yayınlarıyla İlgili Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü’nün Raporu., 30.10.0.0 / 87.573.6, 09.08.1946 (İmla ve yazım hataları orijinal metne aittir).

⁹¹ BCA, İstanbul’da Çıkan Ermenice Gazetelerin Yayınları Hakkında Ermenice Mütercimi Tarafından Hazırlanan Rapor, Marmara ve Nor Or Gazetelerinin Yayınlarıyla İlgili Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü’nün Raporu., 30.1.0.0 / 101.626.6, 11.02.1948.

bildirmesi olmuştur. Türkiye'nin, SSCB'ye yeni bir antlaşma için ne gibi koşullar önereceğini sormasının ardından Molotov, 7 Haziran'da Sarper ile yeni bir görüşme yapmış ve bu görüşmede önce Boğazların güvenliği konusunu gündeme getirmiş, bu konuda Sarper'in taviz vermemesi üzerine 16 Mart 1921 tarihli Türk-Sovyet Antlaşması ile düzenlenen sınırlarda değişikliğe gidilerek Kars ve Ardahan'ın SSCB'ye verilmesini talep etmiştir.⁹² Bu sırada, 7 Mayıs 1945 tarihinde, ABD'de faaliyet gösteren Ermeni Milli Komitesi, San Fransisco Konferansı'na, Türkiye'deki Ermenilerin Rusya'ya nakledilmelerini isteyen bir muhtıra vermiştir. Komite, gerekçe olarak, Ermeni ırkını Türklerin imhasından kurtarmayı göstermiştir.⁹³ Komite'nin bu hareketi, Türkiye'deki Ermeni vatandaşlar arasında büyük bir endişe yaratmıştır. Ermeniler, Türk Sovyet ilişkilerinin hayli gergin olduğu bir dönemde hazırlanan bu raporda Sovyetler'in kendileri için Türkiye'den çok daha iyi bir yer olduğunun savunulmasının, ekonomik alanda bazı tedbirlerin alınmasını beraberinde getireceğinden endişelenmişlerdir.⁹⁴ Ermeni Milli Komitesi, belirtilen yöndeki faaliyetlerini ilerleyen aylarda da devam ettirmiştir. Komite, 17 Temmuz'da toplanan Potsdam Konferansı sırasında Truman, Churchill ve Stalin'e birer telgraf göndererek Ermeni meselesinin konferans gündemine alınmasını istemiştir.⁹⁵ Sonrasında, Eylül ayında Komite tarafından bu kez Londra'daki Beşler Konseyi'ne bir mesaj gönderilerek, Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistanı'na ilhakı talep edilmiştir. Mesajda, bütün dünyaya yayılmış olan 5 milyon Ermeninin de bu taleplere katıldığı belirtilmiştir.⁹⁶

SSCB Sovyet Ermenistanı'na göç davetini ise Aralık 1945'te gerçekleştirmiştir, kararın duyulmasının ardından İstanbul'daki SSCB Konsolosluk'u'na başvurular da hemen başlamıştır.⁹⁷ Konu ile ilgili ilk resmi açıklama ise İçişleri Bakanlığı tarafından 21 Aralık 1945 tarihinde yapılmıştır:

"Ermeni vatandaşlarımızdan bazılarının başka yere hicret etmek için bir yabancı konsoloshaneye müracaat ettikleri hakkında bir haber duyulmuştur. Bunlardan bazılarının vardıkları yerde Türk vatandaşlığını muhafaza etmek, bazılarının da muhafaza etmemek düşüncesinde oldukları da ayrıca söylenmektedir. Bu yolda müracaat etmiş vatandaşlar varsa, pasaport kanunu hükümlerine uygun olarak durumlarına göre pasaportlarını hazırlamak ve gidişlerini kolaylaştırmak için buldukları yerin emniyet makamlarına müracaat etmeleri tavsiye olunur."⁹⁸

1945 yılının Aralık ayında başlayan başvuruların ardından, kamuoyunun baskısı ve yine bu baskıların neticesinde Ermeni Cemaati İdare Heyeti'nin içerisinde "son zamanlarda birkaç kendini bilmez Ermeni ırktaşımızın yabancı bir konsolosluk'a müracaat etmelerini gayri kanuni bir hareket sayar ve bu hareketi takbih ederiz" ifadeleri de geçen bir metinle⁹⁹ göç etme teşebbüsünde bulunanları protesto etmesinin ardından konu uzunca bir süre gündemden düşmüştür. 1946 yılının Ağustos ayında Konsolosluk çevresinde yeniden bir hareketlilik görülmüşse de Konsolosluk yetkilileri, konu ile ilgili açıklamalarında, Sovyet Ermenistanı'nda akrabaları olanların, kabul günlerinde malumat almak üzere bina önünde toplandıklarını ve kalabalığın bundan kaynaklandığını belirtmişlerdir.¹⁰⁰ 1945 yılının sonunda SSCB Konsolosluk'u'nun önünde büyük kuyruklar görülürken ilerleyen aylarda bu kalabalıkların

⁹² Erel Tellal, "SSCB ile İlişkiler (1945-1960)", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C.1, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 501-502.

⁹³ "Konferansa Yapılan Acayib ve Ahmakça Bir Müracaat", *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1945, s.1.

⁹⁴ NARA, 12 Mayıs 1945 tarih ve 867.4016/5-1245 sayılı belge.

⁹⁵ "Amerikalı Ermeniler", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1945, s.1.

⁹⁶ "Ermenilerin İstekleri", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1945, s.1.

⁹⁷ "Rusyaya Gidecek Ermeniler", *Tasvir*, 15 Aralık 1945, s.3.

⁹⁸ "İç İşleri Bakanlığının Gitmek İsteyen Ermenilere Tavsiyesi", *Tasvir*, 22 Aralık 1945, s.1.

⁹⁹ "Ermeni Cemaati İdare Heyetinin Protestosu", *Tasvir*, 30 Aralık 1945, s.5.

¹⁰⁰ "Rus Konsoloshanesi Önündeki Kalabalık", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1946, s.3.

ortadan kaybolmasında,, Türk polisinin Sovyet Ermenistanı'na gitmek için kayıt yaptıranların isimlerini topladığı iddiası etkili olmuştur. Bu korku nedeniyle Konsolosluk çalışanları kayıt işlemleri için evlere gitmeye başlamış, bazı Ermeni vatandaşlar ise kendi adlarına da başvurması için Sovyet Konsolosluğu'na tek bir kişiyi gönderme yolunu tercih etmişlerdir.¹⁰¹ Ermeni vatandaşların, Sovyet Ermenistanı'na ulaşan tanıdık ve akrabalarından aldıkları mektuplar da göç konusundaki hevesin kırılmasında etkili olmuştur.¹⁰² Erivan'dan gelen çelişkili haberler, Rusların amacının Ermenileri kullanmak olduğu yönündeki söylentiler, cemaat içerisinde komünizm karşıtlığının yaygınlığı, Ermeni Katolik Kilisesi'nin göçü önleme çabaları, Sovyet Konsolosluğu'na kayıt yaptıranların Türkler tarafından bir yaptırıma tabi tutulacağı endişesi gibi çeşitli faktörler Ermenileri bu dönemde hayli zor bir durumun içerisine sokmuştur.¹⁰³

Sovyet Ermenistanı'na göç konusunun tamamen gündemden düşmesi ise SSCB'nin konut sıkıntısını öne sürerek, Erivan'a gitmek isteyen Ermenilere vize vermemeye başlaması ile olmuştur.¹⁰⁴ Bu kararın öncesinde, 1948 yılına gelinceye kadar ise başta Lübnan, Suriye ve Filistin olmak üzere Yunanistan, Fransa ve ABD'den toplam 100.000 civarında Ermeni Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir. Konut ve gıda konusundaki yetersizlik, rüşvet ve kara borsanın yaygınlığı, yerlilerden görülen ayrımcı muamele gibi nedenler göç edenlerin büyük bir kısmı SSCB'de ciddi anlamda hayal kırıklığı yaşamıştır.¹⁰⁵ İstatistiki bilgilere göre Türkiye Ermenilerinden göç için başvuru yapanlar arasından ise Sovyet Ermenistanı'na giden bulunmamaktadır.¹⁰⁶

Sonuç

Türkiye'deki azınlık politikalarının değerlendirilmesinde çok partili hayata geçiş dönemi kritik bir öneme sahiptir. Bu dönemde hem Tek Parti dönemindeki, azınlıkları rahatsız eden bazı uygulamalara son verilmiş, hem de Ermeni, Yahudi ve Rum cemaatlerinin her biri içerisinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çok partili hayata geçilmesi ile birlikte, önemli bir oy kaynağı teşkil etmelerinin neticesi olarak Gayrimüslimlere karşı daha ılımlı bir politika izlenmiştir. Daha önceleri CHP'ye üye dahi olamayan azınlıklar 1946 seçimlerinde bu partiden ve DP'den milletvekili adayı gösterilmiş, okullarında Türk asıllı müdür yardımcılar tarafından yapılan denetim uygulaması sonlandırılmış, vakıflarına ilişkin sorunlar giderilmiştir. Bu dönemde resmi yetkililerin azınlıklara yönelik ifadelerinde de Tek Parti dönemi ile karşılaştırıldığında hayli ılımlı bir yaklaşım içinde oldukları görülmüştür. Öte yandan, azınlık politikalarındaki yukarıda özetlenen bu farklılaşmanın devletler arası ilişkilere büyük ölçüde bağımlı olduğunu da belirtmek gerekir. Rum cemaatinin incelenen dönemde resmi çevrelerle sık sık temas kurması ve bu temaslardan önemli sonuçlar elde etmesinde, 1947 Truman

¹⁰¹ NARA, 3 Aralık 1946 tarih ve 867.4016/12-346 sayılı belge.

¹⁰² Aslında mektuplarda koşulların çok iyi olduğundan söz edilse de, bazı mektuplar bunların zorlama sonucu yazıldığını ve aslında Sovyet Ermenistanı'na gelmemeyi telkin ettiğini gösteriyordu. Bunlardan biri, bir Ermeni aileye Sovyet Ermenistanı'ndaki bir tanıdığından gelen, koşulların iyi olduğundan söz eden, bir yandan da aileye oğullarını evlendirmeden göç etmemeyi tavsiye eden bir mektuptu ki burada sözü edilen çocuk henüz 2 yaşındaydı. NARA, 3 Aralık 1946 tarih ve 867.4016/12-346 sayılı belge.

¹⁰³ NARA, 3 Aralık 1946 tarih ve 867.4016/12-346 sayılı belge.

¹⁰⁴ "Sovyetler Ermenilerden Yüz Çevirdi", *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1949, s.3.

¹⁰⁵ Benjamin F. Alexander, *Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism 1915-1955* (The City University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi) New York 2005, s.230-231.

¹⁰⁶ Rıfat N. Bali, "Ermenistan'ın 'Anavatana Geri Dönün Çağrısı'nın Diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi", *Tarih ve Toplum*, S.210, Haziran 2001, s.19. Her ne kadar istatistiki bilgiler bu yönde ve toplu bir göç söz konusu olmamışsa da Ermeni vatandaşlar arasından tek tük göç edenlerin olmuş olması ihtimal dahilindedir.

Doktrini'nin Türkiye ve Yunanistan'ın arasındaki bağları güçlendirmesinin¹⁰⁷ payı büyüktür. Yine İsrail'e göç konusunda resmi makamların mümkün mertebe tarafsız bir tutum takınmasında, bu ülke ile gelişen ilişkilerin etkisi olduğu öne sürülebilir. Bu konuda Ermeni cemaatinin durumu da devletler arası ilişkilerin belirleyiciliği fikrine katkı sağlayan bir örnek teşkil etmiştir. Ermeni cemaatinin, Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerinin olumsuz bir yönde seyrettiği bir dönemde Sovyet Ermenistanı'na göçününün gündeme gelmesi, bu cemaate karşı çok partili dönemde de kuşkucu bir siyaset izlenmesini beraberinde getirmiş, Ermeniler bu dönemde resmi çevrelerle Yahudi ve Rum cemaatleri kadar yakın ilişki içerisine girememiştir.

Kaynakça

1-Kitaplar ve Makaleler

- AHMAD, Feroz ve Bedia Turgay, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1976.
- AKAR, Rıdvan, *Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları*, Belge Yayınları, İstanbul 2000.
- AKTAR, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- ALEXANDRIS, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Athens 1992.
- BALİ, Rıfat N., "2. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Azınlıklar-1'Yirmi Kur'a İhtiyatlar Olayı", *Tarih ve Toplum*, S.179, Kasım 1998, s.4-19.
- BALİ, Rıfat N., *Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- BALİ, Rıfat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- BALİ, Rıfat N., "Ermenistan'ın 'Anavatana Geri Dönün Çağrısı'nın Diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi", *Tarih ve Toplum*, S.210, Haziran 2001, s.13-19.
- BALİ, Rıfat N., "Serbest Fırka'nın Azınlık Adayları", *Tarih ve Toplum*, S.167, Kasım 1997, s.25-34.
- ÇAĞAPTAY, Soner, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimdir?*, Çev: Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- GÜVEN, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KEYDER, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- KORALTÜRK, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- LEVİ, Avner, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- MACAR, Elçin, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁰⁷ Alexandris, age, s.234.

- MACAR, Elçin, “Türkiye Rumları”, *Toplumsal Tarih*, S.172, Nisan 2008, s.84-97.
- OKUTAN, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- ORAN, Baskın, *Türkiye’de Azınlıklar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Azınlık Vakıfları*, Altinküre Yayınları, İstanbul 2003.
- ŞAUL, Eli, *Balat’tan Bat-Yam’a*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- TELLAL, Erel, “SSCB ile İlişkiler (1945-1960)”, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C.1, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.499-521.
- TOKTAŞ, Şule, “Turkey’s Jews and their Immigration to Israel”, *Middle Eastern Studies*, C.42, S.3, Mayıs 2006, s.505-519.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

2-Gazete Yazıları

- “Bilecik Belediyesi İsabetli Bir Karar Verdi” *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1935.
- SAFA, Peyami, “Beklediğimiz Yasak” *Cumhuriyet*, 2 Mart 1937.
- “Konferansa Yapılan Acayib ve Ahmakça Bir Müracaat”, *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1945.
- “Amerikalı Ermeniler”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1945.
- “Ermenilerin İstekleri”, *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1945.
- “Rusyaya Gidecek Ermeniler”, *Tasvir*, 15 Aralık 1945.
- “İç İşleri Bakanlığının Gitmek İsteyen Ermenilere Tavsiyesi”, *Tasvir*, 22 Aralık 1945.
- “Ermeni Cemaati İdare Heyetinin Protestosu”, *Tasvir*, 30 Aralık 1945.
- “Azlık Okulları ve Yabancı Okullar Öğretmenlerini de Biraz Korumak İcab Etmez mi?” *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1946.
- “Yeni Patrik Dün Taç Giydi”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1946.
- “Rus Konsoloshanesi Önündeki Kalabalık”, *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1946.
- “Hükümet Rum Ekalliyetine Yeniden Bazı Haklar Veriyor”, *Tasvir*, 26 Mart 1947.
- “Başbakanın Gençliğe Dünkü Hitabesi” *Cumhuriyet*, 29 Mart 1947.
- “Patrikhane ve Papa Eftim”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1947.
- “Musevi Vatandaşlar ve DP”, *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1948.
- “Sadı Irmağın Salamon Adatto’ya Ekalliyetlere Dair Cevabı”, *Cumhuriyet*, 27 Eylül 1948.
- “Türkiyeden Filistine Yahudi Hicreti”, *Tasvir*, 20 Ekim 1948.

“Musevilerin Filistine Hicret Etmesi Meselesi”, *Tasvir*, 3 Kasım 1948.

TOKER, Metin, “Athenagoras, Truman’dan İnönüye Mesaj Getirdi”, *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1949.

“Azınlık Okullarında İdare ve Tedris İşleri”, *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1949.

“Ekalliyet ve Ecnebi Okullarında Türkçe ve Kültür Muallimleri Ücretlerini Hükümetten Alacak”, *Tasvir*, 4 Ağustos 1949.

“Sovyetler Ermenilerden Yüz Çevirdi”, *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1949.

3-Arşiv Belgeleri

National Archives and Records Administration (ABD Ulusal Arşivleri)

NARA, 12 Mayıs 1945 tarih ve 867.4016/5-1245 sayılı belge.

NARA, 3 Aralık 1946 tarih ve 867.4016/12-346 sayılı belge.

NARA, 2 Kasım 1948 tarih ve 867.4016/11-248 sayılı belge.

NARA, 17 Aralık 1948 tarih ve 867.4016/12-1748 sayılı belge.

NARA, 8 Ocak 1949 tarih ve 867.4016/1-849 sayılı belge.

NARA, 5 Mayıs 1949 tarih ve 867.4016/5-549 sayılı belge.

NARA, 16 Haziran 1949 tarih ve 867.404/6-1649 sayılı belge.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, İstanbul'da Çıkmakta Olan Nor Lur Adındaki Ermenice Gazetenin Tandansı ve Neşriyatı Hakkında Rapor ve Gazetede Çıkan Bazı Yazıların Tercümesi, 30.10.0.0 / 101.623.6, 02.04.1946.

BCA, İstanbul'da Çıkan Ermenice Jamanak, Marmara ve Nor Or Gazetelerinin Yayınlarıyla İlgili Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün Raporu., 30.10.0.0 / 87.573.6, 09.08.1946.

BCA, İstanbul'da Çıkan Ermenice Gazetelerin Yayınları Hakkında Ermenice Mütercimi Tarafından Hazırlanan Rapor, Marmara ve Nor Or Gazetelerinin Yayınlarıyla İlgili Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü'nün Raporu., 30.1.0.0 / 101.626.6, 11.02.1948.

BCA, Rum Ortodoks Azınlıkların Bazı İsteklerini İçeren İstanbul Bölge Müfettişi Doktor Sadi İrmak'ın Raporu, 30.10.0.0 / 109.733.2, 27.12.1948.

4-Tez Çalışmaları

ALEXANDER, Benjamin F., *Armenian and American: The Changing Face of Ethnic Identity and Diasporic Nationalism 1915-1955* (The City University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi) New York 2005.

ÇAĞAPTAY, Soner, *Crafting the Turkish Nation: Kemalism and Turkish Nationalism in the 1930s* (Yale Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi) 2003.

ŞİMŞEK, Halil, *Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu (1923-1974)* (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2006.

WHEELESS, Carl Midkiff, *Turkey's Policy Toward Her Minorities 1922-1952* (Georgetown Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi) Washington, DC 1957.

5- İnternet Sayfaları

<https://docplayer.biz.tr/112726645-19-y-y-osmanli-temasa-sanatinin-baslangicindan-1946-ya-ermeniler.html> (06.07.2019).